

Lennart Hellspong & Karin Junefelt

**FRÖKEN MÄRTA OCH INGENJÖR
PLANERTZ**

Praktisk retorik för kvinnor och män

1998

INNEHÅLL

Förord	4
1. Ett misslyckat frieri	6
2. Vardagssvenska och byråkratspråk	7
3. Missförstånd och makt	11
4. Den maskulina byråkratin	12
5. Två samspelsformer.....	14
6. Det offentliga talet	15
7. Den könsbundna retoriken	16
8. Kvinnors språk i mäns ögon	19
9. Uttal	21
10. Ord	29
11. Innehåll	34
12. Grammatik	38
13. Turtagning	40
14. Talhandlingar	43
15. Kroppsspråk	44
16. (Klädsel).....	
17. Helheten	
18. Individer och könsroller	
19. Två kulturer	
20. Den patriarkala härskarorganisationen	45
21. Retoriska (kommunikativa) härskartekniker	
22. En annan retorik för män och kvinnor	
23. Slutord	

Litteratur 46

Material.....

Funktioner

FÖRORD

Under många år har vi lett kurser i retorik, i praktisk och teoretisk talarutbildning, vid Stockholms universitet. Kurserna är mycket eftersökta bland studenterna och vi har fått många bevis på att de gör god nytta. Många som kunde ha hämmats i sina studier av sin ängslan att yttra sig, i arbetsgrupper, på seminarier, vid kårmöten, övervinner sin talarskräck, skaffar sig ett ökat självförtroende, vågar hävda sin mening och får andra att lyssna till den. Och andra som gärna talat men för ofta för döva öron, lär sig att få publikens uppmärksamhet och nå fram med sin ord.

Talarkurserna lockar lika många kvinnor som män, men vi känner ofta att bakgrunden och behoven skiljer sig åt. Många kvinnor har erfarenheter av att deras kön legat dem i fatet när de velat göra sin mening gällande inför andra, på seminarier, i överläggningar med handledare eller i diskussioner med andra studenter. De kan ha upplevt att de inte blivit tagna lika mycket på allvar som sina manliga kamrater. Kanske har de också känt sig illa till mods i talarsituationen, upplevt att den inte passerat dem, att den byggt på spelregler som de inte känt sig hemmastadda med eller haft svårt att godta. Ofta har det lett till att de inte yttrat sig alls.

Många av de här erfarenheterna är förstås inte unika för kvinnor. Men de verkar vara vanligare och starkare för dem och ha ett samband med olika förväntningar på hur de två könen ska uppträda i offentliga och privata situationer. Det här gör att kvinnor och män kan få olika talarroller (och tigarroller) att anpassa sig till.

Den här texten har vuxit fram ur vårt intresse för de dubbla eller kluvna retoriska krav som könsskillnaden medför. Men den är också ett uttryck för en vilja att inte låsa in något kön i ett avgränsat fack utan låta varje individ få så vida gränser att verka inom som möjligt. Inte minst gäller det för hennes handlande i talsituationer. Det senare väger desto tyngre som vår kommunikation med andra är den kanske viktigaste formen för vårt självförverkligande och det främsta medlet för att påverka vårt sociala rörelseutrymme.

(Att det är så har vi fått ett bestämt intryck av när vi forskat kring förutsättningarna för en jämställd kommunikation bland högskolans lärare och studenter, alltså inom den miljö som är vår egen arbetsplats).

Under de senaste årtiondena har det vuxit fram en omfattande forskning kring sambandet mellan språk och kön. Syftet har varit att finna ut hur språket speglar vår könsidentitet men också hur det använts för att bygga upp eller "konstruera" den. Den här forskningen har visat att varken kvinnor eller män utgör några språkligt homogena grupper och att varje individ har ett språkbruk som skiftar med situationen. Likväl tenderar kvinnor och män att använda språket på delvis olika sätt. Det rör sig om olikheter som berör de flesta sidor av språket: uttal, ordval, ämnen, samtalsstilar och kroppsspråk.

För den som intresserar sig för hur kvinnor och män uppträder som talare är det lärorikt att se på de här skillnaderna i könsens språkliga mönster. De visar att själva umgängesspråket ger kvinnor och män olika förutsättningar för sin retorik, och att talarträning och talarråd måste ta hänsyn till det – utan att för den skulle bli

könssegrerande och överbetona olikheterna.

Att det finns behov av en retorik för kvinnor och män som både beaktar och överskrider könsskillnaderna är den viktigaste anledningen till att vi har skrivit den här texten. Vi tror att kvinnor och män har mycket att lära både om och av varandra som talare. I ett vidare perspektiv anser vi att vi måste finna former för privat och offentlig kommunikation som ger full rättvisa åt individer av båda könen, som låter dem komma till tals, mötas med respekt och få reella möjligheter att göra sin mening gällande. Utan det blir strävan efter jämställda förhållanden mellan könen till sist ett slag i luften, formella insatser utan riktig relevans för våra konkreta relationer till varandra.

1. ETT MISSLYCKAT FRIERI

I Birger Sjöbergs roman "Kvartetten som sprängdes" finns en underbar, komiskt och samtidigt lite sorglig scen, när den i alla avseenden fyrkantige kommunalingenjören Planertz friar till fröken Märta Åvik. De båda är på promenad i den idylliska småstadens utkanter och han lägger ut texten om det ståtliga tolvrumshuset, utrustat med alla moderna bekvämligheter, som han håller på att bygga. Och så kommer själva frieriet:

"Jag har länge sökt mig en följeslagerska genom livet och har efter sorgfällig prövning inte kunnat finna någon, som jag anser vara så intagande och därtill i övrigt så passande som fröken Märta. Jag har anledning förmoda, att ni upptar denna min fråga på det rätta sättet."

Och vad svarar den unga och romantiskt anlagda Märta? Fallor hon till föga för dessa stormande kärleksord? Nej, hennes hjärta förblir oberört och kallt. Förläget ser hon ner i marken och säger:

"Brukar man inte vara kär i den som man gifter sig med?"

Det är klart att den som uppvaktar en kvinna med Planertzs ord måste te sig som en riktig träbock - stel och opoetisk, en ingrodd och dammöverlupen byråkratsjäl som inte kan skilja en kärleksstund från ett kommunalfullmäktigesammanträde.

Planertz vill övertala och övertyga, men misslyckas kapitalt. Retoriskt är hans frieri ett haveri. Det kan vara intressant att syna detta språkliga skeppsbrott lite närmare. Det har nämligen ett direkt samband med ämnet för vår bok: praktisk retorik för kvinnor och män.

Låt oss föra in ett begrepp här för att bättre kunna reda ut scenen ovan: *intersubjektivitet*. Det står för mötet mellan två människor, två jag, två subjekt. Och närmare bestämt betyder det att det mellan dessa subjekt uppstår en relation, som inte bara präglas av en vilja att påverka den andra utan också av förståelse för den andras sätt att se på världen. När det råder intersubjektivitet mellan två personer så förmår de dela känslor och perspektiv.

Planertz och Märta är mycket långt ifrån ett intersubjektivt förhållande. Hur hon uppfattar en nära relation och vad hon vill ha ut av den, det kan inte han se. Och hur hans kommunalingenjörsblick fångar in världen, framtiden och den människa han vill bilda familj med, det kan och vill hon inte förstå.

2. VARDAGSSVENSKA OCH BYRÅKRATSPRÅK

Att intersubjektiviteten uteblir i Planertz frieri till Märta har förstås personliga förklaringar. Men det har också en språklig aspekt. Det är framför allt den vi märker, när vi tar del av Planertzs harang och noterar Märtas svar. Vad vi möter är en krock mellan två mycket olika sätt att använda språket på. Också när hans kärlekslycka står på spel talar Planertz som yrkesrollen förestavar, som välöverlagd och ansvarsmedveten kommunaltjänsteman. Med tanke på det kunde vi kalla hans språk för "byråkratsvenska".

Visst låter Planertzs språk ålderdomligt. Romanen är ju skriven på 20-talet. Men ändå kan vi nog känna igen oss i det. I sina huvuddrag lever det fortfarande. Det kan förstås uppträda under andra namn. Som "kommunalfullmäktigessvenska" om man vill låta lite humoristiskt nedlåtande. Eller "kanslispråk" om man vill betona den tunga förvaltningstraditionen. Eller "myndighetsspråk", "förvaltningsspråk", "utredningsspråk", "teknikersvenska", "planeringssvenska" om man vill förknippa det med tunga sektorer i det offentliga livet. Eller rätt och slätt "offentligt språk".

Inget av orden ska fattas så att det stämplar ett språk som vi allmänt tar avstånd från – även om vi tycker att Planertz missbrukar det genom att dra in det i ett sammanhang där det inte hör hemma. Som de skiftande beteckningarna antyder tror vi heller inte att det bara rör sig om ett enda språk. Men vi kan inte ta upp alla varianter av det här.

Märtas språk då, det lilla vi hör av det, hur ska vi kalla det? Det verkar vara ett okonstlat och enkelt språk, ett språk som hör hemma på helt andra ställen än i tjänstemäns allvarliga överläggningar och i kommunalpolitikernas sammanträdesrum, nämligen i vardagslivets anspråkslösa situationer, då människor som står varandra nära fritt och spontant talar med varandra om förtrogna ting. För att få ett namn även på det kunde vi tala om "vardagssvenska".

Både byråkratsvenska och vardagssvenska är förstås svenska. Det är svenska ord och svensk grammatik som gäller. Men det är ändå två former av samma språk som rättar sig efter olika regler. Sådana varianter brukar man kalla för koder. I Planertz frieri till Märta är det två koder som möts eller snarare krockar med ett rejält brak.

Vi tror inte att det är en ren tillfällighet att det är mannen som här använder en högtravande tjänstemannakod och kvinnan som talar vardagssvenska. Därför ska vi prata om byråkratsvenska och vardagssvenska som en bakgrund till vårt huvudtema, det om kvinnors och mäns förhållande till språket och retoriken.

Det tragiska och löjliga med Planertz är att han inte klarar av att anpassa sitt sätt att tala till kommunikationens krav. Därför använder han det byråkratiska språket också i en nära och förtrolig situation. Men de flesta av oss är inte låsta till bara en sorts språk, en stil, ett kommunikationssätt. Vi är vana att tala och skriva olika i olika sammanhang. Det beror på att vi har lärt oss att skilda situationer kräver skilda koder. Också den som yrkesmässigt och officiellt håller sig till den byråkratiska stilen har säkert tillgång till ett annat och vardagligare språk i privata sammanhang.

Vilket framställningssätt vi använder beror alltså på situationen. Det är viktigt att inse

att situationerna präglar koderna genom att skapa olika förutsättningar för dem. Hur skiljer sig nu den typiska situationen för vardagssvenskan från den för byråkratspråket?

Ja, vardagssvenskan utgår från den enklaste, intimaste och mest ursprungliga av alla kommunikationssituationer. Där står vi öga mot öga. Alltså kan vi tala direkt till varandra. Vidare är situationen dialogisk. Den inbjuder till samtal. Vi håller ju sällan föredrag för varandra när vi möts på tu man hand. Och normalt känner vi varandra och har en privat relation. Därför är situationen informell. Det gör att vi inte behöver gå i språklig finkostym när vi talar vardagssvenska.

För byråkratspråket är den typiska kommunikationssituationen en helt annan. I första hand är den inte knuten till talet utan till skriften. Att kunna bearbeta olika frågor i skrift är själva förutsättningen för en byråkratisk organisations arbetsätt. Typiskt förekommer byråkratspråket i en tjänsteskrivelse. Och kommunikationssituationen inbjuder till monologer genom att premiera längre, utredande framställningen. I tjänsteskrivelsen liksom i föredragningen på ett sammanträde får man lägga fram sina tankar utan att bli avbruten. Och situationen är formell och allvarspräglad. Man talar inte fritt och lätt som kompisar utan avhandlar olika ärenden allvarligt och välöverbärgat som ansvarsmedvetna tjänstemän.

Vad får nu de här olika situationerna för konsekvenser för språket? Hur skiljer sig alltså vardagssvenskan från byråkratspråket? Vi kan tänka på hur vi pratar med våra vänner å ena sidan och hur vi skriver i tjänsten å andra sidan.

För det första har vi en kontrast mellan närhet och distans.

Vardagspråket präglas av närhet. Det beror på själva situationen. Vi står ju ansikte mot ansikte med en annan, och i det typiska fallet är det någon som vi känner väl. Därför säger vi också att vardagspråket är ett intimsfärens språk. Den här närheten markeras på olika sätt, men framför allt genom ett personligt tilltal. Det är ett språk som vi rör vid den andra med.

Att språket både speglar och förstärker närheten mellan de samtalande gör det till ett särskilt lämpligt medel för att upprätta en intersubjektiv hållning.

Byråkratspråket präglas däremot av distans. Det ska ju artikulera ett förhållande mellan människor som har en opersonlig och institutionellt reglerad relation. Den som skriver en lag eller ett reglemente riktar sig inte till personer han känner och står i ett förtroligt förhållande till. Språket måste spegla och bekräfta att det är så. För Planertz får den här egenskapen hos den byråkratiska koden olyckliga verkningar. När han ber henne att förena sitt öde med hans, så skjuter han henne samtidigt språkligt ifrån sig genom sitt distanserande tilltalssätt.

För det andra har vi en kontrast mellan subjektivt och objektivt.

Vardagspråket är subjektivt. Det utgår från vår personliga hållning i olika frågor. Det är ju i första hand förknippat med situationer där vi möter människor som känner oss som individer och vill veta hur vi tycker och tänker, ja som skulle känna sig utestängda från oss om vi inte visade oss som vi är. I vardagspråket väntas vi visa

våra attityder och hur vi ser på världen utifrån vårt eget perspektiv. I nära relationer umgås vi ju som individer och visar hur vi tycker och tänker.

Därför är det också i vardagsspråket och i de förtroliga relationer som är förknippade med det som vi har de bästa förutsättningarna att utveckla en intersubjektiv hållning.

Byråkratspråket är däremot objektivt. Det ska inte uttrycka den enskilda tjänstemannens personliga tycken, upplevelser och erfarenheter utan det som organisationen står för. Och det gör anspråk på att stå över brytningarna mellan enskilda synsätt och striderna mellan individuella åsikter. I vår offentliga roll talar vi ju inte för egen räkning utan för en myndighet, en organisation, en institution.

I en skrattspegel ser vi det här hos Planertz. Han verkar fria å tjänstens vägnar snarare än utifrån sina personliga böjelser.

För det tredje har vi en kontrast mellan socialt och informativt.

Vardagspråket överför naturligtvis information. Men typiskt sker det inom en nära relation, som språket både uttrycker och bekräftar. Därför är den sociala aspekten viktig. I vardagspråket är det viktigt att visa vår sociala samhörighet.

Uppmärksamheten på den andra och vilja till ett ömsesidigt bekräftande samspel är betydelsefull också för att skapa och bevara en intersubjektiv relation.

Byråkratspråket är informativt. I tjänsterollen gäller det inte så mycket att skapa social kontakt med motparten som att meddela upplysningar och reglera åtgärder osv. Ofta är motparten dessutom okänd eller helt anonym (vilka kommer att läsa den lag juristen skriver?). Ändå har byråkratspråket naturligtvis vissa sociala funktioner även det, t.ex. att skapa en respekt hos mottagaren som manar till efterrettelse. I många fall fungerar det nog också som ett gruppspråk för de invigda.

Vi märker bristen på social empati i Planertz frieri. Planertz låter visserligen Märta veta vad han vill. Han fullgör alltså sin informationsplikt. Men hans språk värmer inte.

4. För det fjärde har vi en kontrast mellan emotionellt och rationellt.

Vardagspråket är emotionellt. Det finns gott om plats för känslor i det. Det är alldeles nödvändigt för att det ska tillåta oss att vara subjektiva. Känslor är ju en viktig del av vår personlighet. Och utan känslor - hur skulle vi då kunna uttryck närhet och social gemenskap?

Dessutom är en känslomässig gemenskap en viktig del av den intersubjektiva hållning som vardagspråket livnär och lever av. Det handlar inte bara om att se saker med samma ögon utan också om att känna på samma sätt.

Den byråkratiska koden kunde vi däremot kalla för rationell. Det betyder inte att allt som sägs på den är särskilt förnuftigt. Också tjänstemän kan fatta dåliga beslut och resonera galet. Men det är ett språk som ensidigt vädjar till förståndet (eller åtminstone låtsas göra det). Utgångspunkten är att känslor egentligen inte har någon

plats i vårt rationell beslutsfattande.

I Planertz frieri blir det förstås fatalt. Han talar hjärnans språk och inte hjärtats, och det är väl det som föranleder Märtas kommentar: "Brukar man inte vara förälskad?"

För det femte har vi en kontrast mellan det antydande och det uttryckliga.

När vi talar till någon som känner oss väl kan vi ofta nöja oss med att antyda vad vi menar. Den andra fyller i det som inte sägs. Annat framgår av faktorer utanför själva språket: ansiktsuttryck, gemensamma minnen, den yttre situationen. Och själva informationsinnehållet är kanske inte heller det viktiga, utan tonen, andan.

Också här samverkar vardagsspråket med en intersubjektiv hållning. Den rymmer ett delat perspektiv som ofta gör ord överflödiga för att upprätta ett gemensamt fokus.

I ämbetskrivelsen kan vi däremot inte lita på situationen och kroppsspråket och vårt gemensamma vetande. Därför måste vi vara mycket uttryckliga och söka efter ord för varje led i tankegången. Byråkratsvenskans benägenhet att vara mycket uttrycklig kan ibland skapa parodiska effekter: "Halv sjukpenning utgör hälften av hel sjukpenning" (Proposition nr 60, 1954).

Bøjelsen för det uttryckliga möter vi också hos Planertz i hans frieri. Han vågar inte nöja sig med fina vinkar utan talar som till protokollet, i prosaisk klartext.

Nära besläktad med skillnaden mellan det antydande och det uttryckliga är den mellan vaghet och exakthet. Vardagsspråket är hastigt tillkommet och öppet för olika tolkningar. Det ger ofta formuleringarna en vag och suddig prägel, som inte spelar så stor roll när den yttre situationen ändå är välkänd. Det offentliga språket är däremot ett språk som inte medger samma frihet för mottagaren. Det är ett intellektuellt och socialt maktinstrument. Det informerar och reglerar för att mottagaren ska tänka och handla på ett visst sätt. Det gör det viktigt att vara exakt.

För det sjätte har vi en kontrast mellan det konkreta och det abstrakta.

I vardagslivet talar vi om det konkreta, om det enskilda fallet, om det närliggande.

I ämbetskrivelsen tar vi upp de allmänna fallen och hänvisar till allmänna regler. Då blir framställningen genast mer abstrakt. Vi kan se det i Planertzs frieri. Han verkar inte riktigt se Märta som individ utan snarare som ett exemplar av kategorin "lämpligt äktenskapsobjekt".

3. MISSFÖRSTÅND OCH MAKT

Vi såg hur Planertz och Märtas koder stötte ihop i frieriet. Om två människor har olika sätt att kommunicera på, kan det leda till missförstånd och misshälligheter. Kanske uteblir kontakten helt. Särskilt stor är faran om personerna inte märker att de har skilda uttrycksvanor och alltså inte är på sin vakt. Vi ska ge fler några fler exempel på hur koder kan krocka med varandra så att det uppstår brott i kommunikationen.

Låt oss fortsätta den här paraden av herrar. Då kan vi ta mannen som stönar över att hans hustru ideligen påpekar hur besvärligt hon har det på jobbet. Varför idisslar hon det? Han vet det ju redan. Och varje gång som han har kommit med ett gott råd till henne så har hon inte följt det. Så vad tjänar det hela till?

Men det hon vill är nog inte att ge ny information. Det är kanske inte ens att få goda råd. Det är att få social kontakt, att få tröst och medkänsla. Men det säger hon inte. Det är underförstått.

Här möter vi Planertz som lyssnare snarare än som talare. När han lyssnar utifrån de förväntningar som är förknippade med hans kod, den uttryckliga, exakta och strikt sakliga, så blir det lätt missförstånd när han möter någon som inte använder den.

Men analysen är inte riktigt klar om vi bara talar om missförstånd, om översättningsproblem som kan lösas genom att man lär sig mer om varandras koder. Här finns också en annan aspekt. Den kan vi kanske bättre förstå genom att se närmare på byråkratspråket.

Den byråkratiska koden är inte bara en kod bland andra som samsas med vardagsspråket på lika villkor. Den är också ett redskap för politisk och administrativ makt. När den förekommer är den en signal om den makt som utbildning och institutionell förankring ger. Och den är samtidigt ett medel att konsturera denna makt.

4. DEN MASKULINA BYRÅKRATIN

Genom exemplet med Märta och Planertz har vi antytt att det byråkratiska språket är särskilt attraktivt för män. Finns det något fog för det?

Går vi tillbaka i historien, så blir det förstås lätt att påvisa en koppling mellan ämbetsmannavärldens språk och manligt kön. Förr var ju den världen liksom den utbildning som ledde dit stängda för kvinnor.

Men hur är det idag? Lever de språkliga följderna av den här traditionen kvar, så att det byråkratiska språket fortfarande oftare faller män än kvinnor på läppen?

Låt oss först göra själva frågan klar. Det handlar förstås inte om att kvinnor inte har tillgång till den byråkratiska koden, att det inte finns Märtor som *kan* tala som Planertz. Inget kön har bara en kod. Ska man tala om en skillnad, så handlar den om förtrogenhet och hemmastaddhet – att män oftare eller villigare rör sig med den byråkratiska koden. Eller som en kvinnlig forskare (Kerstin Thelander) har uttryckt saken: “de skillnader som förekommer är könspreferentiella, inte könsexklusiva”.

Det finns svenska undersökningar som visar att kvinnor har en större benägenhet att använda talat språk, medan mäns språk ligger närmare skrifspåket. Det är viktigt att påpeka att det rör sig om genomsnittliga värden. Variationerna inom vardera könet är naturligtvis oerhörda. Vi kan bara tänka på de språkliga skillnaderna mellan högutbildade och lågutbildade män. Med tanke på att det byråkratiska språket i stort sett är ett skriftspråk kan vägen till denna kod på så sätt bli längre för kvinnorna

Det finns alltså en rad undersökningar som styrker att män faktiskt har en större dragning till byråkratspråket än kvinnor. Men varför, i så fall?

En viktig förklaring kunde vara att en formell och skriftspråksbunden kod passar i situationer som män känner sig särskilt hemmastadda i. Det skulle betyda att själva utövandet av den byråkratiska yrkesrollen, av en tjänstemans åligganden och arbetsuppgifter, känns som något mer naturligt och hemvant för män än för kvinnor. Att sitta i formella sammanträden t.ex. Men vad skulle det i sin tur bero på?

En orsak kan förstås vara den som vi redan har nämnt – att byråkratin länge har varit en rent manlig angelägenhet. Det har förstås att göra med männens gamla dominans i det offentliga livet. Kanske har det förhållandet satt sina märken i mansrollen, så att många män redan i unga år känner sig kallade till offentliga uppdrag och börjar öva sig i det rätta språket. Tänk på alla manliga gymnasister med en fot inne i en ungdomsorganisation som redan uttalar sig som fullfjädrade funktionärer!

Som ett komplement till det här kan vi också tänka oss ett samband i motsatt riktning, så att vi får en växelverkan mellan mansroll och offentlighet. Finns det en manlig könsroll med en viss historisk stabilitet, så bör den ha satt sin prägel på verksamheter som länge dominerats av män, som t.ex. statsförvaltning och högre utbildning. Det betyder att vi i dessa världar och deras typiska språk möter sätt att vara på som passar bättre ihop med mansrollen än med kvinnorollen. Det här draget förstärks förstås om regler och normer som bär upp den “maskulina byråkratin” inte ändras när kvinnor

träder in i systemet. Mycket talar för att det heller inte har skett, eller har skett bara i ganska ringa utsträckning. Om kvinnornas inträde i aktivt politiskt arbete har Kerstin Thelander påpekat att det vara viktigt att de lärde sig de av männen instiftade regler och normer som rådde: "Att kvinnorna hade erövat rösträtten främst p g a att deras särart och särskilda intressen anågs berika det politiska arbetet innebar inte att de förväntades uppträda på ett annat sätt än männen i riskdagen."

Med den sista punkten har frågan om den manliga preferensen för det byråkratiska språket återförts på den manliga könsrollen. Då anmäler sig frågan om vi har en sådan könsroll och hur den i sin tur får sin form. Den frågan ska vi ta upp i nästa kapitel.

5. TVÅ SAMSPELSFORMER

Det finns många observationer om hur flickor och pojkar tidigt utvecklar ganska olika former för att samspela med sina kamrater.

Flickor har väninnor som de pratar förtroligt med två och två. Vad det gäller är att bygga upp nära relationer till den andra. I det här samspellet utvecklar en flicka troligen viktiga delar av sin könsidentitet.

Pojkar tränas däremot tidigt i att inta sin plats i en större kamratgrupp. Ofta har den en hierarkisk struktur, alltså ledare och underlydande på olika nivåer. Och helst ägnar den sig åt regelstyrda, utåtriktade och sakorienterade aktiviteter. Ett viktigt inslag är att hävda sig i gruppen. Moment av tävling och kamp spelar därför en stor roll. Genom de här interaktionsformerna lär sig pojkar vad det innebär att ha en manlig identitet.

Ser vi till det regelstyrda, sakorienterade och hierarkiska i pojkars sätt att samspela, så har det vissa strukturella likheter med samspelsformerna i en byråkratisk organisation. En kamp om makt ser vi också i både kollektiven. Stämmer det, så kan vi säga att pojkar redan genom sin uppfostran i kamratgruppen får en förberedelse för att ta sin plats i en hierarkisk struktur och att utnyttja de kommunikationssätt som ger bäst utdelning där.

6. DET OFFENTLIGA TALET

Vardagsspråket förknippar vi i första hand med den privata sfären och byråkratspråket med den offentliga. I sin tur omfattar den offentliga sfären fler koder än den byråkratiska. Där finns ju också t.ex. det politiska språket. Visserligen kan det vara byråkratiskt färgat. Politiker och tjänstemän samarbetar mycket. Men det har också har många drag av vardagsspråket. Politiker brukar inte dra sig för att t.ex. tala känslomässigt. Vi har ju dessutom en offentlig arena och ett offentligt språk långt innan den speciella organisationsform växer fram som vi kallar för en byråkrati.

Ett offentligt språk kommer förstås senare i mänsklighetens historia än ett privat. Men det har ändå funnits länge. När det i den tidiga grekiska demokratin växer fram ett forum för att diskutera allmänna angelägenheter, sådana som rör hela samhället, så får vi också att offentligt språk. Ja, det offentliga språket är säkert äldre än så. Det är det myndiga och bjudande språk som härskarmakten talar med till folket i de stadscivilisationer som föregick den grekiska. Gemensamt för det offentliga språkets olika uppenbarelseformer är att de ska ha den makt och kraft som krävs för att påverka en större grupp av människor, också sådana som talaren inte känner.

Det är i den här situationen i västerlandet som retoriken uppstår, läran om utövandet av offentlig makt via det talade ordet. Det sker inom det grekiska språkområdet ca 500 år f.Kr. Om retoriken som teoretisk lära ska vi tala mer i nästa kapitel. I det här ska vi i stället se på retorikens utveckling som praktisk konst, som offentliga talande.

Inom det offentliga livet har talarkonsten varit viktig för att påverka åsiktsbildning och beslutsfattande. Tidigt ser vi den blomma i Athens folkförsamling eller Roms senat och i antikens domstolar. Flera av de stora talarna är fortfarande berömda. Demostenes, Perikles, Cicero. I alla dessa fall var det en verksamhet för män, inte för kvinnor. Retoriken kunde bara utövas av en myndig medborgare, och kvinnor saknade myndighet i det offentliga livet.

Det är typiskt att talarna själva betonade det maskulina i sin konst. Om Perikles hette det att han talade som åskan dånar och blixten ljungar. Buller och brak har ju ofta setts som manliga dygder. Och Cicero skröt gärna med sina hårda duster i rätten, medan den store talarläraren Quintilianus, som var van vid den romerska kejsartidens brutala kampsporter, liknade talaren vid en gladiator som svingar sitt svärd. I sin tjocka bok om retoriken satte han för övrigt talaren på formel, och den formeln hade manligt kön. Talaren skulle vara en "vir bonus dicendi peritus", en bra karl som är styv på att tala. Och till en bra karl hörde hela raden av manliga dygder: mod, kraft, klokhet, framsynthet, att vara en statsman i varje tum. Men själva symbolen för talarkonsten var, eller blev, ändå en kvinna: fru Rhetorica. Alltid något!

Ja så här fortsätter det, långt fram mot vår tid. Det blir medeltid och renässans och barock och män fortsätter att tala och tala och tala.

Men nog hörs det väl några kvinnliga röster? Jo, nån gång ibland, med långa mellanrum. Men inte från de vanliga talartribunerna: inte från riksdagens bänkar, inte från predikstolen, inte från skolkatedern.

I vårt land har vi heliga Birgitta. Hon stod ju aldrig i någon kyrka och predikade, men ändå förkunnade hon med makt och myndighet, lade sig i rikets affärer, var fräck mot kungen till och med. Men hon var det för att den religiösa uppenbarelsen stod öppen också för kvinnor. Men talade gjorde hon egentligen mest privat, till en lärd manlig medhjälpare som skrev ned vad hon sade.

På 1600- och 1700-talet får vi en salongskultur, och där spelar kvinnor en viktig roll. Här odlas en ny slags talekonst: den är lätt, den är kvick, den är intim, och den bygger på samtal, inte föreläsning eller förekunnelse eller predikan. Därför passade den kvinnorna, som inte fick läsa latin och träna sig i den stora, dundrande talarstilen.

(Det har för övrigt sagts att den moderna romanen, med dess sinne för vardagslivets detaljer, med dess intresse för psykologi snarare än en bombastisk retorik, har ett samband med detta salongsspråk och att den har en kvinnlig röst, och blev en litteraturgenre där kvinnor snart gjorde sig hemmastadda.)

Idag talar kvinnor förstås offentligt i alla sammanhang. Och i Sverige berömmar vi oss av att ha världens mest könsjämlika parlament. Så kvinnan har verkligen trätt ut från kulisserna och in på retorikens stora scen. Och därmed är väl allt gott och väl? Eller finns det fortfarande några problem. Ja, vi tror faktiskt det. Några av dem ska vi beröra i nästa kapitel.

7. DEN KÖNSBUNDNA RETORIKEN

Kring talarkonsten växte det redan för två och ett halvt tusen år sedan fram en teori, som försökte samla de praktiska erfarenheterna i ett genomtänkt system. Det är retoriken, talarläran.

Eftersom talarkonsten så länge varit en angelägenhet för män, så har också retoriken kommit att präglas av en manlig syn på språkets bruk och av manliga språkvanor. Det hindrar inte att retoriken är användbar också för kvinnor som vill reflektera över det offentliga talets förutsättningar och utveckla sin egen talarkonst. Men det krävs en viss försiktighet i umgänget med de klassiska begreppen. Och det kan finnas anledning att på vissa punkter modifiera och vidareutveckla den traditionella retoriken.

Låt oss se på några centrala begrepp i den klassiska retoriken och fråga oss hur vi ska hantera dem i en modern retorik för kvinnor och män.

De två första begreppen handlar om retorikens praktiska mål och förutsättningar. De är *persuasio* (lat. = övertygande) och *pistis* (grek. = tillit).

Persuasio innebär alltså att övertala eller övertyga. I sin bok om talarkonsten, den allra första som vi känner, definierar Aristoteles retoriken utifrån det begreppet som konsten att i varje fråga upptäcka lämpliga medel för att övertyga.

Men en talarkonst som har som mål att övertyga lyssnarna om talarens förutfattade mening kan av många upplevas som manipulativ och påträngande, som en form av maktutövning riktad mot tanken.

Tendensen blir mindre påträngande om vi i stället tolkar "persuasio" så att det handlar om en inriktning mot relevanta bevismedel - alltså skäl som skulle kunna övertyga om en uppfattning och därmed visa sig vara goda skäl för den. Då betonas det kunskapssökande i retoriken snarare än det manipulativa, och övertygandet blir snarast en sidoeffekt av det goda resonemang som retoriken strävar efter.

Vi kunde också låta "persuasio" uttrycka en strävan hos talaren efter en intersubjektiv hållning i förhållande till publiken. Då trycker vi på letandet efter gemensamma föreställningar och referensramar som utgångspunkter för kommunikationen.

Nästa retoriska nyckelbegrepp är *pistis*. Det står för en ofrånkomlig förutsättning för alla kommunikation. Det är lyssnarnas förtroende för talaren – och talarens för lyssnarna, bör vi kanske tillägga. Utan någon form av tillit vågar vi inte tro på en upplysning att den är sann och på ett råd att det är uppriktigt menat.

Pistis förefaller också att vara viktigt för att utveckla ett intersubjektivt förhållningssätt. En delad världsbild växer fram först som ett resultat av ett förtroendefullt förhållande mellan två parter.

Hos Aristoteles möter vi tre begrepp som står för varsin hörnpunkt i den triangel som talsituationen bildar: talaren och hans personlighet, som är *etos*, lyssnarna och deras

känslor och attityder, som är *patos*, och själva talet och dess förening av språk och tanke, som är *logos*.

Etos är talarens karaktär som publiken uppfattar den. För etos spelar förutfattade meningar en viktig roll. För att se relationen mellan etos och kön måste vi ställa oss frågan: Har vi andra förväntningar på kvinnliga talare än på manliga? Och kan det ligga en kvinna i fatet om hon t.ex. vill etablera sig som en ledare genom sitt tal?

Vi kan ta ett par nutida exempel som visar på problemet. Margareth Thatcher kallades ju för järnlady, alltså en dam med stålnypor. Och efter ett tag tvivlade nog ingen på hennes ledaregenskaper. Men var hon en riktig kvinna? Jeanne d'Arc i all ära, men en rustning är väl inget damplagg. Nog borde hon ha visat sig varmare, vekare, tyckte många, inte minst i vårt land. Men inte för vek, för vem vill ha en svag kvinna i spetsen.

Och Mona Sahlin, gjorde hon riktigt rätt i sitt försvarstal. Det var ju käckt att hon angrep journalisterna. Men en sån ton mot pressen? Stenhård. Och från en kvinna. Undra på att tidningarna reagerade. Å andra sidan var hon ju tveklöst kvinnlig när hon talade om blöjor och Toblerone. Men var det inte lite tramsigt? Nog vore det under en mans värdighet att ursäka sig med sånt?

En annan viktig begreppstrio känner vi särskilt från Ciceros läroböcker om retorik. De handlar om en talares plikter eller dygder. En talare skulle nämligen kunna tre saker: För det första undervisa, *docere*, klart, logiskt, kunnigt. För det andra röra, gripa, fånga, *movere*, sätta sinnena i brand, kuva lyssnarnas vilja, försätta berg med sin egen kraft och energi. Och för det tredje roa, stimulera, *delectare*, med sin gnistrande esprit, med glansen i sina formuleringar, med skönheten i sin sonora stämma, med sin manliga hållning, med sin ståtliga gest.

8. KVINNORS SPRÅK I MÄNS ÖGON

Kvinnor och män verkar länge ha varit medvetna om skillnader i sitt sätt att tala, eller om de olika normer som har funnits för könsens språkbruk. De flesta vittnesbörden har vi från män. Deras kön har ju en privilegierad tillgång till skriften. Och oftast har det fått definiera också det motsatta könet och dess sätt att vara på.

Men det är först ganska sent som vi har fått en vetenskaplig forskning kring manligt och kvinnligt i språket. Alldeles ny är den dock inte. Låt oss kasta en blick på ett par äldre exempel.

Först vill vi citera ett stycke från en av våra favoriter inom språkvetenskapen- Det är den danske lingvisten Otto Jespersen, en av de få nordiska språkforskarna med världsrykte. Så här skriver han om det märkliga fenomen som är kvinnors språk. Vi punktar några centrala påståenden. Läsaren kan ju gissa när de skrevs:

- Kvinnans ordförråd är i regel mindre än mannens.
- Kvinnan rör sig företrädesvis på det centrala ordområdet i språket.
- Mannen har större intresse för orden som sådana och deras klang.
- Kvinnor är generellt långsammare när det gäller att se poängen i en ordlek.
- Kvinnor lämnar mycket oftare än män meningar oavslutade, därför att de börjar tala utan att ha tänkt ut vad de ska säga.

Å andra sidan säger han också så här:

- Kvinnor är språkligt snabbare än män, de lär sig snabbare, de uppfattar snabbare och de svarar snabbare.

Men det här är inte så illa för mannen som det kan verka, förstås man när man läser vidare. Ty hans tröghet har goda skäl och följder:

- Mannen är långsammare: han tvekar, han tuggar på orden för att riktigt känna deras smak och på så sätt upptäcker han hur de liknar och skiljer sig från andra ord både i form och innehåll. På så sätt lär han sig att alltid använda det rätta ordet.

Och vilken blir egentligen konsekvensen av kvinnas munvighet? Alldeles för mycket prat. Jespersen instämmer i ett ordspråk från Venedig: "Två kvinnor och en gås är en hel marknad". Och han hänvisar också till engelskan. Där betydde ordet "gossip" från början "gudmoder". Men sen övergick innebörden till "sladder" - ty såna är ju kvinnorna.

De här visdomsorden lät Jespersen trycka år 1922.

Svenska språkprofessorer har inte varit sämre än Jespersen i att uttala sig tvärsäkert om kvinnors språk. Så här skrev den kände språkmannen Gustav Cederschiöld fem år tidigare, 1917:

"Det är väl bekant, hur svårt kvinnor hava att foga sig i en ordentlig diskussions

parlamentariska former. Då de känna behov att giva luft åt sin mening i någon punkt är det en plåga för dem att ej få göra det genast utan nödgas på förhand begära ordet, avbida sin tur (---). Och i en debatterande församling av fruntimmer tillgår det ju ej sällan så, att var och en får uttala sig, när helst det lyster henne, och man tyckes just icke taga illa vid sig, om det skulle bära så till, att flera tala på samma gång.”

Inte nog med det. Han hävdade också att blickar, miner, åtbörder, gråt, skrik, skratt och fnysningar är mycket viktigare i kvinnans sätt att kommunicera än i mannens.

De här språkliga olikheterna såg han minst av allt som någon socialt betingad tillfällighet. Tvärtom. De hade sina djupa och ofrånkomliga grunder i skillnader mellan mäns och kvinnors “själsliv”. Enligt Cedersköld stod kvinnan för känslan och subjektiviteten, medan mannen representerade förståndet och objektiviteten. Han bör alltså ha kunnat se Märta och Planertz som emblem för könens grundläggande motsättning.

De här herrarna är förstås barn av sin tid. I dem ser vi hur även vetenskapsmännen har varit bekajade av sin epoks könsfördomar. Det kan vara en nyttig tankeställare när vi övergår till att redovisa den moderna forskningens resultat. Vi ska inte tro att det går att bedriva ett helt objektiva och förutsättningslöst studium kring språk och kön, lika lite som kring andra samhällsfrågor.

Vad anser man då i dag om förhållandet mellan kvinnors och mäns språk? Det ska vi se på mer systematiskt i de följande kapitlen. De är ordnade så att vi går igenom språket utifrån 1. uttal 2. ordval 3. grammatik 4. turtagning 5. talhandlingar 6. kroppsspråk 7. yttre attribut.

Vår framställning är emellertid inte bara beskrivande. Vi kommer också att resonera kring de konsekvenser som språkforskningens iakttagelser kan ha för en fungerande retorik för kvinnor och män.

9. UTTAL

Låt oss börja med uttalet, med rösten.

Grundton

Här kan man tycka att naturen slår igenom. Kvinnor brukar ju ha ljusare röster än män. Könen har alltså olika höga grundtoner. Man räknar med att mansröstens tonfrekvens i genomsnitt är bara hälften av kvinnorröstens. I sin tur beror det på stämläpparnas tjocklek.

Den här skillnaden uppstår som bekant när pojkar kommer i målbrottet. Också flickor har för övrigt ett målbrott. Men det får inte lika dramatiska konsekvenser. Eftersom målbrottet ger pojkar påtagligt mörkare röster (och pojkar för vilka detta inte sker utan den ljusa gossrösten dröjer kvar kan känna sig mycket olyckliga över det), så blir den mörkare rösten en del av den manliga könsidentiteten.

Nu är den ljusa eller mörka rösten inte bara en fråga om biologi. Vi lär oss också att tala på det sättet. Det finns t.ex. indikationer på att kvinnor i Sverige hade en högre grundton för 30 år sen. I så fall beror det på att vi uttrycker eller konstruerar olika karaktärer eller sociala roller med rösten. Det finns känslor och hållningssätt som anses passa olika bra för olika kön. Och de här skillnaderna var antagligen mer utpräglade för 30 år sen. Sedan dess har kvinnans sociala ställning förändrats. Vi kan tänka oss att en förändrad grundton ingår i accentuerandet av andra sidor av kvinnorollen.

Också individuellt kan vi förändra våra röster för att understryka någon sida av vår identitet. Det finns t.ex. män som pressar ned sina röster för att de ska låta ännu myndigare. Men det är inget att rekommendera för en talare. Rösten blir lätt klämd och konstlad på det sättet och risken är att talaren låter mer grötmyndig än myndig. Dessutom krymper oftast tonomfånget hos en nedpressad röst. Då kan den bli monoton och enformig att lyssna till.

Röstfärgen är heller inte konstant vid en given tid. Den växlar med situationen. Så vet vi att både kvinnor och män tenderar att ändra röstfärg när de talar till individer av olika kön. Det går t.ex. bra att höra om en lågstadielärare talar till en flicka eller till en pojke. Rösten blir ljusare i det förra fallet. Vi hjälper alltså till att skapa inte bara vår egen könsidentitet med rösten utan också andras. Rösten hos den vuxna lär barnet något om vem han eller hon är. Intersubjektiviteten verkar också på det sättet.

Vad får nu det här för konsekvenser för kvinnors och mäns retorik? Låt oss först konstatera att röstklängen naturligtvis har en betydelse för talarens etos. Den djupa rösten uppfattar vi som ett uttryck för fysisk kraft. Det är samma sak hos djuren. Den stora hunden markerar sin storlek genom ett dovt skall. Något så elementärt som rösten påminner alltså lyssnarna om att en kvinna tillhör "det svagare könet".

Men den här skillnaden i etos behöver inte vara till en kvinnas nackdel. Idag är det inte lika självklart att vi föredrar den myndiga och patriarkaliska framtoning hos en talare som den mörka rösten bygger upp. Vi har t.ex. fått en förändrad ledarstil som mer premierar drag som öppenhet och social kompetens. Det minskar behovet av

förmågan att sätta sig i fysisk respekt.

Och numera finns en tendens att uppskatta en ledigare talarstil, som skapar en känsla av större närhet och en bättre kontakt med publiken. Den minskar det sociala avståndet. För det syftet kan en lättare och ljusare röst vara bättre än en tung och mörk.

Men i vissa sammanhang kan nog en ljus röst göra det svårare för en kvinna att tillvinna sig respekt. Hur ska hon då agera som talare? Kanske be oss lyssna till vad hon säger och inte hur hon låter. För som lyssnare bör vi vara kritiska mot vårt sätt att förhålla oss till en talare och fråga oss om det som gör intryck på oss är de goda skälen eller den djupa och förtroendeingivande rösten. Vi påminner oss vad en bekant sade om en annan talare: "Han har en så mörk och vacker röst att han alltid gör intryck. Själv har jag inte det företrädet, så jag måste jobba mycket mer med argumenten". I längden gjorde det honom också intressantare att lyssna till.

Volym

En mörk röst kan ha den fördelen för en talare att det blir lättare att tala starkt, så att alla hör även i en stor lokal. Har vi här ett problem för kvinnliga talare?

Vår erfarenhet är att kvinnor mycket mer sällan än de själva tror har för svaga röster. Däremot kan det hända att de har en självbild som hindrar dem från att utnyttja sina röstresurser, liksom att de har en felaktig röstteknik.

Kvinnor som inte utnyttjar sina röstresurser hämmas ofta av sin blyghet. Kanske har de en rädsla för att verka manhaftiga och okvinnliga. Därför måste de bryta igenom den psykologiska spärr som hindrar dem från att tillvarata röstens energi. (Detsamma gäller för övrigt för många manliga talare.)

Att tala med stark röst innebär att man drar uppmärksamheten till sig. Det kan många uppleva som obehagligt, som anspråksfullt. Man står visserligen inför en publik, men man vill helst att den ska glömma att man finns där. Den här upplevelsen är nog särskilt vanlig bland kvinnor. De tycker att det inte stämmer med deras etos att dra uppmärksamheten till sig i en offentlig situation.

Brukar du tala lite för svagt, kan du få mer kraft i rösten genom att släppa fram dina känslor. Men det kan förstas vara svårt, om du känner dig hämmad i en offentlig situation. Därför kan du behöva träna dig på det. Känslorna bidrar inte bara till att ge din röst mer energi utan också till att legitimera att du vänder dig till publiken på ett kraftfullt sätt.

Rent tekniskt behöver en svag röst inte vara ett så stort problem, även om det är bra för din självkänsla som talare att träna upp dina naturliga röstresurser. Idag finns det ju smidiga mikrofoner som kan hjälpa dig att nå fram till publiken utan att behöva överanstränga stämbanden.

I massmedieåldern premieras heller inte den röststarka talteknik som förr krävdes för att tala på stora möten utan röstförstärkning. TV och radio gynnar ett intimare sätt att använda rösten på. Det är kanske ingen tillfällighet att de medierna har fört fram kvinnliga talare i rampljuset som aldrig tidigare.

Till bra talarkonst hör för övrigt att du varierar röststyrkan. Kanske är den ganska svag (men väl hörbar) till en början, eller i lugnt resonerade partier, för att växa sig stark i viktiga och känslomässigt intensiva avsnitt. Det kan vara oerhört effektivt att du låter rösten växa i styrka och på så sätt skapar en stegring. Så kan du uttrycka patos och beröra publiken, alltså nå den verkan som retoriken kallar för “movere”.

När någon talar med stark röst för att övertala eller övertyga, t.ex. i en diskussion, så kan det få ett inslag av vad retoriken kallar för “argumentum ad baculum” – att vifta med käppen (“baculus”), att övertala genom att hota, eller åtminstone antyda något ditåt. Det har naturligtvis att göra med den starka röstens indikering av fysiska kraft och kanske beredskap till våld. (Det är intressant att det är just sådana demonstrationer av röststyrka som djurhannar använder för att skrämmer motståndare till reträtt i sina parningsdueller.) Det här drar in en etisk aspekt på den starka rösten. Kanske kan det vara tillåtet för en meddebattör eller samtalspartner som upplever ett obestämt hot i den (som i upprörda grälsituationer kan komma mycket nära eller passera gränsen till ett reellt hot) att påtala saken. Att använda rösten på det här sättet kan ju ibland ses som en form av symboliskt våld.

Tonfall

I skrift markerar vi med en punkt att vi har kommit till slutet på en mening. I tal använder vi satsmelodin för samma syfte. En slutpunkt markerar vi med en slutton, som kan vara stigande eller fallande. Fallton förknipper vi i regel med påståenden, stigton med frågor. Men något enkelt samband finns det inte.

Kvinnor har oftare än män stigton även efter ett påstående. Det kan låta som om de ställde en fråga. I mer offentliga sammanhang kan en lyssnare uppfatta det här som ett tecken på osäkerhet: “Vet människan inte vad hon vill?” Men det är nog en feltolkning.

Hur ska vi egentligen förstå stigtonens funktion? En nyckel kan vi få genom att se hur mammor (och för den delen också pappor) talar till småbarn. Undersökningar av det s.k. barnanpassade registret har visat att stigton är mycket vanlig där även vid påståenden. Funktionen verkar vara att locka barnet till ett gensvar. Liksom en fråga ber om ett svar signalerar stigtonen till barnet att komma in i dialogen.

Kanske finns det ett samband också med insocialiseringen i kvinnovärlden genom förtroliga dialoger med en väninna. Ett viktigt inslag är där en ständig avpejling av den andras mening i syfte att nå samförstånd. Då kan den stigande tonen med dess frågeklang fungera intersubjektivt, visa en önskan att dela “världsbild” med den som lyssnar. Den säger liksom “Håller du med dig?” En mycket bestämd fallton kan däremot förmedla ett annat budskap: “Så här tycker jag och så är det med det”.

Med de här exemplen för ögonen kunde vi föreslå tolkningen att slutstigton hos en talare kan markera en villighet att skapa en dialog med publiken. Man vill undvika att visa sig tvärsäker utan är öppen för andras uppfattning. Det är en alternativ talarstil till den traditionellt monologiska och en som kan fungera bättre i många sammanhang. Det är kanske typiskt att en kvinnlig retorisk stil växer fram i salongerna på 1600- och 1700-talet, där den utvecklar sig just som en konversationskonst.

För en retorik som vill skapa gynnsamma förutsättningar för gemensam kunskapsbildning finns det också något tilltalande i stigtonen i den mån den vädjar om synpunkter från den andra och håller en fråga öppen. Då inbjuder den till dialektisk undersökning snarare än dogmatiskt fastslående. (Det finns manliga seminarieledare som nog skulle behöva lära sig mer om detta).

Hos vissa talare samverkar en tung fallton med en mycket påståelig och monologisk talarstil, med förkärled för det kategoriska och definitiva. Vi kan föreställa oss att Planertz talar så. De som gör det borde kanske visa en större känslighet för lyssnarnas mening och öppna sig för en dialog.

Å andra sidan är ett överdrivet bruk av stigton inte problemfritt det heller. Som vi sett kan det skada talarens etos, om det tolkas som ett tecken på allmän villrådighet. Och sätts det in på viktiga punkter i talet, där lyssnarna väntar sig ett visst eftertryck, kan det kännas lite snöpligt, som om talet plötsligt tappade i energi. Det är som om den talande inte riktigt hade nått fram till punkt utan väntade på lyssnarna för en komplettering.

Bäst är en varierat stigande och fallande satsmelodi, alltså en allmänt rörligt tonkurva i talet. Det bidrar till att göra ditt tal levande och omväxlande, och att förmedla dina känslor inför det du talar om. Ingenting är så sövande för publiken som det entoniga talet, som hela tiden håller sig på samma raka linje. Det blir bokstavligen monotont. Inte minst gäller det i ett språk som vårt, med dess stora resurser för melodisk variation.

Ett bra tal bör alltså variera sluttonen. Ibland ska den sjunka med kraft, för att slå fast något viktigt eller tydligt visa att ett parti är slut. Men vid andra tillfällen bör den få stiga eller ligga kvar på en jämn nivå, för att visa att du håller en fråga öppen, att du ber om instämmande eller att du inte är klar med en tanke utan vill fortsätta.

Vissa människor talar gärna i en vädjande ton. Många av dem är kvinnor. Det är som om rösten bad om medhåll, om social kontakt – och kanske om beskydd. Det där kan vara gulligt hos en liten flicka. Men det kan bli en smula enerverande hos vuxna kvinnor.

Till flickors insocialisering hör nog att få igenom sin vilja gentemot en väninna genom att vädja – snarare än genom att hänvisa till regler, hota med brutalitet eller helt sonika göra som man vill med eller utan den andras samtycke. I så fall blir vädjan ett led i att bygga upp en intersubjektiv relation. Vi kan se det som ett sätt att förmå den andra att försöka sätta sig in i ens situation, att se på den med den vädjandes ögon och att uppfatta hennes känslor inför den.

I förhållande till mannen passar den vädjande tonen till en traditionell kvinnoroll. Det handlar om att få sin vilja fram genom att påminna om sin svaghet och vädja till motpartens (mannens) styrka. Det kan förstås vara ett sätt att minska risken för konflikter. Men det är inte utan problem, eftersom det bekräftar en traditionell rollfördelning mellan könen och därmed ett beroendeförhållande. Just därför kan motparten för övrigt irritera sig på den. Det finns ju män som vill vara jämställda med vuxna kvinnor!

Och vad betyder det här för kvinnor som talare? En vädjande ton kan förstås vara mer effektiv än t.ex. en hotfull eller förmanande i många sammanhang. Men den kan också undergräva tilliten till talaren, försvaga hennes etos, genom att framstå som manipulativ eller som ett tecken på svaghet. Vi kan jämföra med kritiken av det som retoriken kallar för "argumentum ad misericordiam" - vädjan till medkänsla med talaren i stället för argumentation med syfte att övertyga.

I mammans samspel med det lilla barnet är vädjanden ett mycket vanligt sätt att försöka styra barnets handlande. Vi ska alltså inte bara tolka vädjanden som den svagares hänvändelse till den starkare utan också som uttryck för en empatisk och hänsynsfull hållning till den andra. Som sådana är de absolut en etisk resurs i talet.

Och dessutom: Ett levande tal bör variera sitt tonfall. Där kan ingå undervisande eller manande tonfall, liksom neutralt informerande. Men där kan också ingå en vädjande ton. Känns den äkta och försvarlig kan det också göra stark verkan.

Tempo

På våra kurser i praktisk retorik har vi funnit, att det är vanligare för kvinnor än för män att de talar snabbt och otydligt. Vad kan det bero på?

Vi tror att orsaken är att flickorna är mer rädda än pojkarna för att ta plats, för att bre ut sig. Därför pratar de fort för att inte stjäla så mycket talutrymme.

Vi ser det alltså som ett uttryck för en dålig självkänsla i talarsituationen. I vissa fall kan det också finnas högst konkreta orsaker. Den som i hela sitt liv har varit van att bli avbruten vet att hon måste tala snabbt och kort för att få komma till punkt.

Det här är något som många (inte minst flickor) lär sig i skolan, där de talföra eleverna (som ofta är pojkar) brer ut sig på de andras bekostnad och där läraren ofta är dålig på att stödja dem som inte hugger för sig.

Hur annorlunda är det inte för den som har ett gott självförtroende inför sin publik. Han har sällan en känsla av att han måste haspla ur sig det han ska säga för att folk ska lyssna på honom. Han tar det för självklart att lyssnarna inte tappar tålamodet.

Ett stressat taltempo kan ta andan ur talaren men också ur lyssnarna, som får svårt att hänga med och uppfatta vad som sägs. Det gäller förstås särskilt om innehållet är komplicerat. De mest avskräckande exemplen på obegripligt snabbprat kan man få på vetenskapliga konferenser där föredragshållarna läser innantill i sprintertakt för att hinna med hela sin uppsats på den utmätta tiden. Men att inte bli förstådd och därmed inte heller riskera att bli kritiserad är kanske just syftet för den osäkra talaren.

Om vårt tal skenar kan våra lyssnare också få en känsla av att vi inte är riktigt närvarande i våra ord, att vi mekaniskt rabblar upp något tidigare inlärt men inte vågar stanna upp och tänka efter.

Mödrar som talar till småbarn har en kraftigt reducerat talhastighet. Det kan ses som ett sätt att underlätta för barnet att förstå men också som en anpassning till barnets eget tempo. Men detta nära och direkta samspel är något som vi också bör eftersträva när vi talar inför en publik. Den kanske allvarligaste effekten om vi låter talet skena är

att det bryter vår rytmiska samordning med lyssnarna - med deras nickar, tankar och känslor. Då blir det också svårare för oss att skapa en intersubjektiv relation.

Ett råd till dig om du talar för fort är förstås att sänka ditt taltempo - då blir ditt tal nästan automatiska också tydligare. Samtidigt är det ett sätt att minska din nervositet. Behärskar du den här viktiga aspekten av talet signalerar du till dig själv att du också har situationen under kontroll.

Ett bra sätt för dig att få ner farten är att göra ordentliga pauser. Då gör det mindre om du talar fort däremellan. Lyssnarna får ändå tid att smälta vad du säger.

Har du ett temperament som gör det svårt för dig att bromsa upp taltempot, vill du nog ändå inte springa ifrån publiken. Desto viktigare blir det för dig att kompensera för hastigheten genom att tala energiskt. Då kan ditt tal ändå gå fram och få de tydliga konturer som krävs när du vänder dig till många.

En talare kan givetvis också begå felet att tala för långsamt och välartikulerat (jag tänker på TV-scenen med Hans-Göran Franck och den sovande invandrarkvinnan, och hennes kommentar: "Rösten, rösten!"). Det kan kännas sövande och verka självbelåtet eller skolmästaraktigt nedlåtande, kanske som när man talar till barn.

Till en god talarkonst hör att variera tempot. Grundtempot bör inte vara alltför högt. Men ibland ökar vi det, kanske i partier som är lätta att följa med i, eller som är mindre viktiga, eller för att släppa fram vår iver och vårt engagemang.

Hur gör vi som lyssnare med en talare som vi tycker talar alltför snabbt, otydligt eller oengagerat? Vi kan naturligtvis ryta "Långsammare!" och det kan vara nödvändigt ibland. Men det kanske inte är så bra för talarens självförtroende. Och ofta är det ju just en dålig självkänsla som är orsaken till det uppdrivna tempot. Då kan det nog vara bättre att vi uppmuntrar talaren, genom att visa vårt intresse på olika sätt: vi ser uppmärksamt på henne, nickar etc. Redan känslan av att befinna sig i ett slags dialog med en lyssnare borde göra det lättare för talaren att gå ner i varv. Framför allt gynnar det pauser av det slag som är naturliga för en dialog, då man ger akt på motparten för att finna ut hur hon har reagerat och svara på det.

Tvekljud

På våra retorikkurser finns det också en anmärkning som vi oftast riktar mot manliga deltagare. Det är att de fyller pauserna i sitt tal med osköna hummanden och "öh":n. Man brukar talar om tvekljud.

Det finns undersökningar som visar att tvekljud allmänt sett är vanligare hos män. Ibland har det förklarats så att män är mer rädda för att inte prata tillräckligt korrekt och överlagt. Därför tvekar de om orden (jämför vårt citat från Otto Jespersen i kapitel). Att pauserna fylls med oartikulerade ljud får kanske ses som ett uttryck för den fysiska spänningen i talapparaten när man ansträngt letar efter ett ord. Men det kan också fylla en social funktion – att visa att man fortfarande gör anspråk på ordet och inte vill lämna det ifrån sig. Det kan vara viktigt i en dialog, där någon annan annars kunde ta över. Genom vanans makt har det så förts över till talarsituationen.

Om vi hör till dem som hummar och harklar sig kan det hjälpa att vi struntar i att

försöka vara så precis i våra formuleringar. Ett bra tal bygger på så mycket mer än pedantisk formuleringskonst. Det är lika viktigt att vi förmedlar en känsla av spontanitet, inlevelse och inspiration till dina lyssnare. Och det avgörande för intrycket av talet är snarare de stora linjerna än varje språklig detalj. Dessutom bör vi tänka på att små felsägningar i regel inte märks. De flesta korrigeras automatiskt i lyssnarnas huvuden. Vi behöver inte formulera oss så ängsligt försiktigt som en uppsatsförfattare som är rädd för att läraren ska komma stickande med rödpennan och sätta bockar i kanten.

När en mor talar med sitt barn är det påfallande få tvekpauzer, felsägningar och självkorrigeringar. En anledning är säkert att mamman talar ganska långsamt och att hon inte för några komplicerade resonemang. Men ytterligare ett skäl kan vara att mamman är så starkt inriktad på den sociala relationen att hon inte kommer sig för att vara pedantisk, eller rättare sagt: hon inser att det är hennes förhållningssätt till den andra, till barnet, snarare än ordvalet som är det väsentliga. Det är en attityd som en hummande talare kanske skulle ha nytta av att göra till sin.

Som lyssnare kan vi hjälpa talaren att inte så ängsligt försvara sin ensamrätt till ordet genom att avstå från att fylla i felande ord eller på andra sätt falla in i talet eller ta över det när talaren tystnar. Det ger henne en större trygghet att stanna upp och tyst tänka efter.

I ett bra tal växlar ofta partier med stort flyt med sådana då vi talar långsammare och mer tveksam. Det senare kan bero på att vi är inne på ett svårare avsnitt där det är noga med precisionen. Känner vi oss då lugna och säkra i vår roll vågar vi ta tid på oss och inte skena fram. Det kan faktiskt vara lika irriterande med talare med en manisk svada som med sådana som hummar och harklar i ett.

Dialekt

Låt oss avrunda med att tala om dialekternas plats i retoriken. Vi tar upp dem här, fastän dialekter naturligtvis rör mycket mer än uttalet. Men i dagens ganska utslätade dialekter är nog ändå accenten det mest påfallande draget.

Språksociologiska undersökningar tyder på att kvinnor i allmänhet är mer benägna än män att undertrycka sin dialekt och anpassa sig till ett riksspråkliga uttal. Som förklaring har man anfört att kvinnor skulle vara mer konformistiska mot samhällets etablerade normer. Med det må det vara hur det vill. Den fråga vi ska ställa rör det här beteendets retoriska relevans.

Den klassiska retoriken var negativa till alla avvikelser från den språkliga normen. Man talade om "sollipsismer" och "barbarismer" som en talare borde undvika därför att de hotade hans prestige och därmed hans trovärdighet. Sådana avvikelser från normen stämplades tveköst som osköna.

En rest av denna språkliga rigiditet fanns länge kvar på Sveriges Radio, där dialektuttal var förbjudet. Men denna språkliga intolerans är nu uppluckrad. Allt fler uppfattar en dialekt som en tillgång och ett berikande av en talares uttrycksmedel. (För övrigt finns det dialekter som till många svenskar förmedlar ett intryck av trovärdighet och värme. Vi mötte en telefonförsäljare som beklagade att han inte behärskade värmländska: "Det är mycket lättare att sälja på den dialekten").

Har du en dialekt kan den faktiskt betyda mycket för att ditt tal ska bli personligt. Har du ett levande förhållande till din dialekt känner du dig antagligen bättre till mods i den än i något annat sätt att tala på och har lättare att släppa fram dina känslor. Det gäller t.ex. för den humor som är så viktig för att få en bra kontakt med publiken.

Utöver de eventuella anpassningar som allmänfattligheten kan kräva ser vi ingen anledning för dig att dölja en dialekt. Och eftersom en dialekt har sin förankring i det talade språket, kan den kanske bli en spärr mot frestelsen att du vecklar in dig i alltför krångliga och abstrakta resonemang av det slag som skriften uppmuntrar till.

Sammanfattning

1. Pressa inte din röst till ett mörkare läge än det naturliga för den. Låt den i stället klinga ut fritt. Det är viktigare att din röst är personlig och levande än att den motsvarar ett stereotyp talarideal.
2. Våga utnyttja dina röstresurser. Rätt använd är din röst starkare än du tror. Och släpp fram känslorna i den - de betyder mycket för att ge rösten liv och klang.
3. Utnyttja språkmelodin. Använd en varierande röstton, som slår fast men som också kan be om instämmande eller öppna för kommentarer.
4. Tala inte för fort. Våga göra pauser så att orden kan sjunka in hos lyssnarna och du får tid att samla tankarna. Variera taltempot.
5. Humma inte. Du har rätt att vara tyst. Lyssnarna är inte lika stressade som du känner dig.
6. Var inte rädd att använda din dialekt som talare. Den är en tillgång, inte en belastning.

10. ORD

Med orden kommer vi in på språket som symbolsystem. Vilka förutsättningarna vi har att använda det beror inte av några fysiska olikheter mellan kvinnor och män. Kan vi ändå finna att könsskillnader gör sig gällande även här?

Abstraktion

Det finns en del undersökningar av vilka ord män och kvinnor föredrar i olika situationer. Det gäller både till vardags och i mer formella sammanhang, t.ex. riksdagsanföranden och predikningar. Det verkar som om välutbildade män är mer förtjusta i abstrakta och främmande ord än välutbildade kvinnor. Vi kan väl anta att båda könen har tillgång till samma ordförråd. Hur kan man då förklara skillnaden? Kanske beror den på att män är mer angelägna att markera sin yrkesmässiga kompetens, medan kvinnor är mer måna om den sociala kontakten med sina lyssnare. Och den gynnas inte av att man blir för krånglig.

I det här avseendet visar alltså mäns sätt att uttrycka sig på en likhet med det byråkratiska språket, med dess dragning till det abstrakta. Om detta har man sagt: "Byråkraten vill ge intryck av att vara specialist. Därför klär han sina vardagstankar i högtidsdräkt. Han skriver inte *soffa*, han skriver *sittfunktion*." ("SOUenska").

Det är väl troligt att de abstrakta uttryckssätten, så typiska för ett tekniskt, lärt och teoretiskt språk, också är ett sätt att hävda sin prestige. Särskilt tydligt kan det bli när man (en man?) känner sig intellektuellt hotad. Vi kan ta ett exempel från vår egen erfarenhet. Vid ett tillfälle talade vi om bokens ämne inför en grupp matematiker. Mot slutet kom en av lyssnarna, en man, med en lite aggressivt framförd invändning, där han antydde att det vi sade var intellektuellt ohållbart. Lennart kände sig då genast manad att understryka våra teoretiska kvalifikationer och svarade med en harang av abstrakta ord, som kanske inte gjorde saken klarare. Då fick Karin komma in med ett konkret exempel. I det här fallet gjordet det bättre verkan. Lyssnarna skrattade igenkännande och även vår kritiker nickade bifall.

Det här utesluter förstås inte att det kan finnas goda informativa skäl för att uttrycka sig abstrakt. Ämnet kan ju faktiskt kräva en teoretisk utredning av allmän art och lyssnarna kan vara specialister. Det gäller bara för en talare att se upp, så att hans val av ord verkligen främjar förståelsen.

Problemet med abstrakta framställningar är att lyssnaren måste anstränga sig för att sätta kött på benen så att hon kan tillgodogöra sig det som sägs och få det att bottna i sin egen erfarenhet. Det blir mycket enklare om talaren hjälper henne med det. Det betyder inte att han måste överge alla abstrakta resonemang. Men han bör stödja dem med exempel. Att leta efter sådana är en uppskattad form av service mot publiken.

Att försöka konkretisera sina tankar med hjälp av välvalda exempel är alltså ett sätt att visa respekt mot lyssnarna: att visa hänsyn till deras behov av stöd för att förstå och för att inte tappa intresset. Ty konkretion är bra inte bara för begripligheten utan för att göra en framställning rolig att ta del av. Även om vi redan känner till den övergripande tankegången, så fascinerar vi alltid av nya exempel. På det sättet blir en rikt exemplifierad framställning ett utmärkt sätt att skapa ett tal som kan ge något för

en publik som består av både kännare och av nybörjare.

Att vara konkret är dessutom viktigt när vi vill övertyga med våra ord. För det – det var den klassiska retorikens uppfattning – måste en talare kunna vädja också till lyssnarnas sinnen, framställa scener så levande inför deras inre blick att de tyckte sig ha sett dem i verkligheten. Det greppet kallades *evidentia* och det byggde på stor konkretion.

Många av de figurer som används inom retoriken, som metafor och metonymi, har inte minst till syfte att göra det möjligt att framställa något abstrakt i en mer konkret och sinnligt fattbar form. Därför bör en talare leta efter sådana figurer, för att kunna ersätta abstrakta ord med konkreta.

Ett bra tal skapar variation genom att växla mellan mer abstrakta och mer konkreta partier. En framställning som inte höjer sig till överblick eller en mer generell analys kan också bli tråkig.

Sammanträden kan bli tråkiga, därför att det som sägas är alltför allmänt och abstrakt. Här spelar nog det yttre arrangemanget en viss roll. Kan man få deltagarna att sitta i mindre grupper, där de kommer närmare varandra, blir de nog också lättare för dem att konkretisera vad de menar. Då vågar de vara mer personliga och ge exempel från sin egen erfarenhet.

Tänk på att det är lättare att resonera kring en fråga om man har en konkret utgångspunkt för sitt resonemang. Det gäller också när man diskuterar något teoretiskt. Ofta har det konkreta exemplet nämligen inte bara en stödfunktion för det analytiska tänkandet, utan det ger också uppslag och infall och sätter fantasin i rörelse. Kort sagt, det beriker vårt tänkande.

Konkreta exempel gör det också lättare för de samtalande att rikta den inre blicken åt samma håll. Det blir en analogi till pekningen, som skapar ett gemensamt fokus i yttervärlden och som är så viktig för kommunikationen mellan mor och barn. På så främjar det konkreta talet en intersubjektiv relation.

För dig som lyssnare är en av de bästa frågor du kan ställa till en talare, om du har svårt att hänga med i hans resonemang, att be honom om konkreta exempel. (Vet han då inte vad han talar om, så avslöjar det sig).

Facktermer

De flesta yrken utvecklar en rad egna ord för saker som är viktigt inom yrket. EXEMPEL. Vi talar om facktermer.

Vissa facktermer står för teoretiska begrepp och ligger på en hög abstraktionsnivå. Det gäller för de flesta av vetenskapens facktermer. Men facktermer kan också vara namn på konkreta ting och handlingar. Vi har gott om sådana i t.ex. hanterverkarens och sjömäns språk.

När yrkesmän talar med varandra om yrkesangelägenheter, så använder de förstås sitt fackspråk. Men facktermer kan också komma in i språket vid kontakter mellan en yrkesman och en lekman. Då kan de skapa social distans och vålla problem för

begripligheten. Det gäller t.ex. i samtal mellan läkare och patient.

Det finns undersökningar som tyder på att män är mer benägna att använda fackspråk, både i yrket och utanför. Förklaringen är antagligen en starkare identifiering med yrkesrollen. Kanske kan facktermer också stå för en saklig inriktning, som många män gillar.

Indirekt finns det också en maktaspekt på facktermer. De är ett sätt att hävda sin auktoritet och att hålla osakkunniga utanför samtalet. På så sätt blir de ett symboliskt instrument för expertens anspråk på att veta bäst.

I ett tal kan några få välvalda fackord som tydligt presenteras för lyssnarna vara ett alldeles utmärkt inslag. De kan tillhandahålla begreppsliga stöttor, som du kan hänga upp resonemanget på och som lyssnarna kan använda sig av för att rekonstruera vad du har sagt. Att få lära sig nya, användbara begrepp kan mycket väl vara behållningen av ett anförande, och det behöver inte göra det svårt under förutsättning att du är frikostig med exempel. Då kan facktermerna till och med hjälpa lyssnarna att se på sådant som redan är bekant för dem med nya blickar, ge dem ett nytt och intressant sätt att tala om det på. (Retorikens facktermer brukar vara tacksamma att presentera när man talar om muntlig presentation).

Men en talare som svänger sig med facktermer i tid och otid bör fråga sig om de är strikt nödvändiga och om de kanske snarare försvårar än förbättrar kommunikationen med den publik han vänder sig till. Men riktar man sig till fackfolk i situationer där det är viktigt att vara precis, är naturligtvis facktermer helt adekvata.

Känslord

Eftersom språket formar och speglar inte bara våra tankar utan också våra känslor, har det gott om känslord. Också i bruket av dem kan man se skillnader mellan könen. Det är kanske inte så konstigt. Till våra könsroller hör ju också att visa upp olika slags känslouttryck.

Svärord är ett exempel. Vi lyssnade på en inspelning av ett pojksamtal i tredje klass. Det hade inslag av utmaning och rivalitet, och svordomarna haglade. Tydligt gällde det att visa sig tuff för kompisarna. I motsvarande flicksamtal hörde vi inga fula ord. Det präglades heller inte av något tävlingsklimat.

De olika socialiseringsprocesserna för flickor och pojkar kan träna dem att visa olika slags känslor. Ett öppet aggressivt beteende har, åtminstone hittills, brukat få ett mycket negativt bemötande i en flickgrupp medan det kan vara vägen till ledarställning i en pojkgupp.

Det här betyder ju inte att flickor och kvinnor inte svär. Men fortfarande anses nog svordomar mindre passande i deras fall. Och vi tenderar att stereotypt förknippa dem med mansrollen. Ta följande repliker: A: "Vicken jävla film" B: "Å en sån förfärlig film!" Av 85 skolbarn i åk 3-5 trodde 81 att A var en man och 80 att B var en kvinna.

Hur är det då med ömmare ord? Törs män inte ta dem i sin mun? Det verkar faktiskt finnas ord som vi stereotypt förknippar med kvinnor. I serien om Bamse, den starka

björnen, har Bamses mormor en stående replik: “Kära hjärtanes!” Och den signalerar just att det är en mormor som talar – en varmhjärtad, lättörd kvinna av den äldre generationen.

Eller ta ett ord som “bedårande”. Tänk er att man kopplar ihop det med något typiskt manligt, som en tungviktsmotorcykel: “Vilken bedårande Harley-Davidson!”. Vem är det som faller denna sällsamma replik? Jo, “en kvinna” blir alltid svaret på en testfråga om det (Einarsson & Hultman).

Byråkratspråket är avvisande till alla slags känslord. Men det gäller inte för alla former av det offentliga språket, och närmare bestämt inte för de former som retoriken intresserar sig för, som det politiska talet eller det juridiska talet.

Patos är alltså ett viktigt inslag i retoriken. För att övertala och övertyga måste en talare kunna spela på lyssnarnas känslor, och det gör han i allmänhet genom att visa sina egna. Därför måste känslord ingå i repertoaren.

Ett bra tal bör vara varierat också när det gäller känslor. Det betyder att mer sakliga partier omväxlar med mer känsloladdade. Ofta är det lämpligt att vara lite torrare i början, för att sedan öka känslotemperaturen.

Men det kan nog också vara bra att växla mellan olika känslor, både tuffare och vekare. Bådadera ingår ju i alla människors repertoar. Tillsammans låter de oss framträda på ett rikare och äktare sätt.

Språket som attitydspegel

Det är förresten lustigt – eller kanske olustigt – att språket själv speglar våra olika attityder till män och kvinnor. Ett exempel är ju att en person i allmänhet kallas för “man”: “Man säger det”. Människan är i sin typiska form en man.

Våra ord kan också visa hur kvinnor och män är underkastade olika normer och förväntningar. I engelskan lär det finnas 220 ord för osedliga kvinnor mot 20 ord för otuktiga män. Antagligen har vi ett liknande förhållande i svenska. Det verkar som om behovet av att förkasta snedsprång hos kvinnor är mycket större.

Någon gång kan själva orden också användas som auktoriteter för könsfördomar. Då handlar det om etymologier, att söka ordrötter, som tros visa på tillvarons djupare sammanhang. Det blir lätt alldeles tokigt. Vi hörde en gång en TV-intervju med boxaren Muhammed Ali. Där ställde han den retoriska frågan: “Vilket kön har spelat den största rollen i mänsklighetens utveckling?” Och svarade själv: “Jo, mannen förstås. Det heter ju ‘*history*’ och inte ‘*herstory*’. Och ett fint hus heter ‘*mansion*’, inte ‘*womansion*’”.

Sammanfattning

1. Variera abstraktionsnivån. Växla mellan analys och exemplifiering. Och tänk på att lyssnarna kanske inte delar dina erfarenheter. Då kan de ha svårt att få grepp om det du säger om du inte ger dem något handfast att hålla i.

2. Var försiktig med facktermer om lyssnarna inte själva är fackmän. Välj dem strategiskt och förklara dem väl.

3. Använd känslord i ditt tal. De hjälper dig att få fram dina egna känslengagemang, så att publiken blir fångad. Inget ämne är för torrt för det. Låta gärna olika känslor tona fram i talets, så blir det mänskligt rikare.

(4. Också indirekt röjer dina ord var du står. Se till att du har valt dem så att de verkligen speglar din hållning).

11. INNEHÅLL

Vilka ord vi använder hänger ju samman med vad vi talar om. I vad mån är könet relevant också för det? Finns det ett samband mellan kön och samtalsämne?

Det finns flera undersökningar om vad kvinnor och män brukar tala om i enkönade samtal. En amerikansk studie på 30-talet visade att REFERERA. Senare undersökningar har pekat åt samma håll, även om resultaten inte varit lika utpräglade.

Att det är så här förvånar nog inte. Fortfarande tenderar kvinnor och män att ägna sig åt delvis olika aktiviteter. I familjen tar de ofta huvudansvaret för olika uppgifter. Det är för övrigt inriktningar som är starkt kopplade till könsrollerna. Mot den bakgrunden blir det naturligt att kvinnor med varandra gärna talar om sin värld medan män talar om sin.

I sin avhandling xxx beskriver etnologen XX livet i en liten tätort. Hon visar hur det var en viktig symbolhandling för ett ungt par att skaffa sig ett eget hus. Men det var av lite olika anledningar för honom och henne. För honom var det viktigt för att kunna tala med sina kompisar om sådana manliga angelägenheter som amorteringar och dräneringsarbeten, för henne däremot för att bättre kunna tala med sina väninnor om heminredning, barnuppfostran och sällskapsliv.

Vad händer då när kvinnor och män talar med varandra? Vem bestämmer samtalets innehåll? Och vilken förmåga har man att anpassa sig till varandra?

Det finns undersökningar också av det.

Män tenderar (förstås) att tillerkänna sina ämnesområden den största vikten. De tycker nog också att de intresserar sig mer för stora och tunga frågor! I den mån männen bestämmer och sätter dagordningen kan kvinnliga aspekter på olika frågor ha svårt att få komma till sin rätt. Och när en kvinnlig talare tar upp dem så avfärdas hennes yttrande som mindre viktigt eller rentav helt irrelevant.

Också i offentliga situationer, när publiken är blandad, så hämtar kvinnor och män ofta inspiration från sina olika världar, t.o.m. när de talar om samma ämne. I sin avhandling om retorik från predikstolen så finner Barbro Wallgren att könen tenderar att välja innehåll att konkretisera bibelns berättelser med. De tar det från olika livssfärer, kvinnliga präster mer från hemmet och manliga från det offentliga livet. (Här finns också en generationsskillnad. Kontrasten blir tydligast mellan yngre kvinnor och äldre prästmän).

För en bra talare gäller det att övervinna sin egocentricitet, att decentrera, att ta lyssnarnas perspektiv. Det är en mycket viktig form av respekt för publiken. Det här gäller också när det är fråga om att passera de gränser som könstillhörigheten brukar sätta för vår vårt ämnesval, våra synpunkter och våra iakttagelser. Att göra så är samtidigt en viktig övning i intersubjektivitet.

Ibland är anpassningsförmågan bristfällig. Det finns män som talar offentligt som om inga kvinnor lyssnade på dem (och det gör de kanske inte heller).

I andra fall verkar det som om män inte fattar att det konkreta exempel som de väljer att illustrerar sina tankar med kan blockera budskapet för kvinnor. En elev till oss gav ett exempel på det ur en bok om presentationsteknik. Där stod det: "En dominerande chef, som helt saknade förmågan att delegera, skulle göras medveten om sin brist. Den som valts att framföra saken sa: 'Du är som en ishockey-coach som åker in på planen, dribblar, tacklar, slåss med motståndarna och gör allt själv. Medan vi i laget sitter i båset och tittar på.' Liknelsen var perfekt".

Till det gjorde eleven följande kommentar: "Det paradoxala är att författaren till texten tycker att liknelsen är perfekt. Självklart är den bra - om man vet hur ishockeyns värld fungerar. Min gissning är att åtminstone den anställde som yttrar sig är en man. Förmodligen är även chefen en man, men om han skulle vara en kvinna och spela ishockey, så är det ändå inte säkert att hon känner igen sig i slagsmålsscenerna. Således kan man ifrågasätta hur perfekt liknelsen egentligen är." Författaren till texten har alltså begått misstaget att se sin manliga värld som en gemensam värld för alla läsare.

Relationsorientering kontra sakorientering

Allmänt brukar man säga att kvinnor tenderar att vara mer relationsorienterade och män mer sakorienterade i sin kommunikation. Det visar sig i hur man samtalar men också i vad man talar om. Det är typiskt att när Planertz talar om sin nybyggda villa, som han vill att Märta ska flytta in i, så nämner han dess tekniska förtjänster. Men han säger inget om det sociala liv som han väntar sig där.

Något som slagit oss är att män verkar kunna vara goda vänner utan att prata särskilt mycket med varandra om sitt privatliv. Det som förenar dem är i stället t.ex. jobbet eller en hobby, och det är vad de pratar om. Kanske nämner man inte ens för kompiserna att man t.ex. har flyttat isär från sin fru eller flickvän. För de flesta kvinnor vore det otänkbart att tala för en väninna om såna saker.

Nu är självfallet sakfrågor inte så lätta att hålla isär från relationsfrågor. Det gäller t.ex. inom den politiska sfären, där sakfrågorna nästan alltid visar sig vara också relationsfrågor. Hur man "sakligt" ska lösa ett visst problem hänger ju nära samman med möjligheten att skapa lämpliga relationer mellan olika individer och grupper inom det politiska fältet. Därför talar man också mycket om det – både män och kvinnor.

Ser man vidare på yrkessamtal inom en skenbart så sakinriktad verksamhet som affärslivet, så finner man att det mycket rör sig om "skvaller" om personer. Och antagligen gäller det mer, ju högre upp de samtalande befinner sig i hierarkin. Att sätta sig in i hur olika personer reagerar är nämligen viktigt för en framgångsrik affärsverksamhet. Men chefer inom affärsvärlden upplever nog inte att de skvallrar utan anser att de utbyter sakinformation (jfr Kerstin Nordenstams senaste bok).

Till sist ett retoriskt påpekande: Ingen talare bör vara så sakinriktad i sin hållning att han glömmer bort sin relation till publiken. Den avgör ju till sist om det hans utredning av sakfrågan ska gå hem. Ibland kan han ha anledning att uttryckligen kommentera den, alltså ta upp den som ett innehåll i sitt tal.

Även här verkar det finnas vissa skillnader mellan män och kvinnor. Kvinnor blir mer irriterade än män, verkar det, om en talare grovt försummar den sociala relationen. Det visar t.ex. erfarenheter från matematikinstitutionen i Stockholm.

Upplevelser kontra objektiva fakta

Det finns fler sätt att karakterisera vilka aspekter av en fråga som olika individer kan ta fasta på. Så kan vi tala om en orientering mot personliga upplevelser i motsats till en orientering mot objektiva fakta.

Har vi också här ett samband med kön? Ja, enligt vissa kommunikationsstudier skulle den förra hållningen var vanligare bland kvinnor och den senare bland män. Förklaringen skulle vara att våra intressen, erfarenheter och könsroller har sin tyngdpunkt i olika domäner av samhällslivet: den kvinnliga i den privata zonen, som ger stort utrymme för det subjektiva, och den manliga i den offentliga, där det objektiva har mest prestige.

Att Planertz skulle tala om upplevelser när det finns objektiva fakta att nämna är otänkbart. Till och med i sitt frieri är det fakta han nämner, inte upplevelser. Och i den mån han talar om sådana får han även dem att låta som fakta. I det följer han byråkratspråkets regel.

I vardagsspråket är det däremot helt annorlunda. Att berätta om sina upplevelser förmedlar en närhet till stoffet som vi kräver där. Därför godtar vi sällan att någon till vardags yttrar sig om saker utan att det också har en upplevelsedimension. Tack vare den blir det lättare att få igång en dialog med motparten, som då också kan aktivera sina erfarenheter.

Vad betyder de här två innehållstyperna retoriskt, när vi talar inför en publik? Ja, den klassiska retoriken lärde ju att en talare hade tre plikter: docere, movere och delectare, undervisa, gripa och underhålla. Att presentera objektiva fakta är förstås viktigt för docere. Men för att röra och roa krävs det nästan alltid att talaren också bjuder på egna upplevelser och erfarenheter, alltså sätter in det han talar om i ett personligt perspektiv. Det blir något torrt och kallt över ett anförande som bara återger objektiva fakta utan att sätta dem i samband med talaren som en upplevande individ.

Skillnaden mellan upplevelser och fakta har också en betydelse för det som vi har kallat för kunskapsretorik – att undersöka hur vårt bruk av språket påverkar våra möjligheter till kunskap. Att ta in upplevelseaspekten, de egna erfarenheterna är t.ex. viktigt för den kunskapssyn som den feministiska forskningen står för. Den har t.o.m. förnekat möjligheten av ett rent objektivt förhållningssätt. Sanningen kommer vi snarare på spåren genom att låta många personligt förankrade och upplevelsepräglade perspektiv bryta sig mot varandra än genom att förfäktat ett enda synsätt som det absoluta och för alla giltiga.

Syntes kontra analys

När vi resonerar kring en fråga, ett ämne, så har vi i princip två huvudstrategier att välja mellan. Vi kan dela in frågan i bitar och se på varje bit för sig, eller vi kan hålla fast vid helheten genom hela vårt resonemang. Vi kunde tala om ett analytiskt kontra ett syntetiskt förhållningssätt.

Den förra uppläggnigen verkar vara mer typisk för formella diskussioner och den senare för informella. Förknipper vi formella möten mer med män och informella mer med kvinnor, så har vi också ett samband med kön.

Sammanträdesritualen är utformad av män. Man följer en dagordning och talar om en sak i taget, slutar tvärt och övergår därefter till nästa ämne. I informella smågrupper talar man däremot ofta om flera olika saker samtidigt och återkommer till ämnet fler gånger. Man kan säga att ett samtal av den typen mer är utformat som en cirkel medan ett samtal av det förra slaget går från en punkt till en annan på en rak linje.

För en kunskapsretorik är det viktigt att utforska både det syntetiska och det analytiska förhållningssättet. Båda kan vara viktiga för att vi ska få grepp om en fråga. Och båda har sina risker som den andra kan kompensera för. Det analytiska och systematiska angreppssätt på ett problem kan göra att helheten kommer i skymundan. I värsta fall leder det till en farlig fragmentarisering. Och det syntetiska sättet kan leda till att enskilda delar av en fråga inte får den uppmärksamhet och noggranna behandling som de förtjänar.

12. GRAMMATIK

Från orden och innehållet går vi vidare till grammatiken, alltså till ordens böjning och hur de förenas i fraser och satser och meningar. Det är språkets formella sida, som också är starkt automatiserad. Medan vi ofta väljer ord på ett medvetet sätt, så har vi mycket mindre kontroll över grammatiken i vårt tal.

Vi kan väl anta att kvinnor och män följer samma grammatiska regler. Men tillämpar de dem på samma sätt?

Det finns undersökningar av kvinnliga och manliga skribenter, som visar olika tendenser hos könen. I Tor Hultmans och Margareta Westmans Gymnasistsvenska konstaterar man att det är pojkar som är specialister på att skriva riktigt krångliga studentuppsatser, i värsta fall utan något fattbart innehåll men riktiga orgier i långa och invecklade meningar.

Här kan vi säkert se ett inflytande från den byråkratiska koden. Den gynnar långa och krångliga meningar genom sin starka skriftspråklighet och genom att den prioriterar det informativa så starkt framför det sociala, dvs det viktiga är den sakliga korrektheten och fullständigheten snarare än lättillgängligheten, än textens goda och obehindrade samspel med läsaren. Att den byråkratiska framställningskonsten dessutom satsar på abstrakta utredningar av allmänna förhållanden snarare än konkreta skildringar av enstaka fall avspeglas även det i ett språk som tenderar att bli syntaktiskt tillkrånglat.

Gäller det samband som Hultman och Westman fann mellan kön och grammatik också i tal? Och för vuxna? Den frågan är svår att svara på helt generellt, eftersom den grammatiska komplexiteten i vårt språk är så situationsberoende. Vi såg hur Planertz hade en förkärlek för mycket längre och krångligare meningar än fröken Märta. Men hur typiskt är det?

Kerstin Thelander har undersökt hur kvinnor och män talar i riksdagen. Då fann hon att kvinnliga talares meningar t.o.m. var längre än männens, i genomsnitt. Men hon tolkar det inte som karakteristiskt för kvinnligt talarspråk utan som en överanpassning till en kommunikationssituation som är präglad av manliga språknormer.

Intressant nog ansåg många riksdagsmän att kvinnor talade enklare. De uttalade sig uppskattande om det. Thelander citerar: "Jag tycker att kvinnor uttrycker sig rakare, koncigare, tar fram det som är väsentligt i det dom vill säga på ett mycket enklare sätt än vad männen gör. Man lindar inte in det man vill ha sagt i så förfärligt många onödiga ord." Hon kommenterar dock: "Men när det verkligen gäller, så slår statusstävandet igenom". Att tala mer invecklat och skriftspråkligt tedde sig alltså mer prestigefyllt, både för riksdagsmännen och för riksdagskvinnorna.

Hur ska vi kommentera det här retoriskt? Vad är viktigt i grammatiken för en talare?

Ett tals begriplighet gynnas av ett enkelt språk. Och det bästa sättet för en talare att inte fastna i en krånglig skriftspråksgrammatik är att lösgöra talet så mycket som möjligt från beroendet av skriften. Den första och viktigaste åtgärden för det är att inte

läsa innantill från ett skrivet manus. Det är en gyllen regel för både kvinnliga och manliga talare.

13. TURTAGNING

Ser vi på språket som samtal, så finner vi något som samtalsforskare kallar för *turtagning*. Med det menas att man turas om att ha ordet, eller *turen*. Det här är en sida av språket som det är intressant att studera i ett könsperspektiv.

Avbrott

I ett artigt och städat samtal talar vi inte i munnen på varandra och var och en väntar tills den andra har talat färdigt. Planertz är tränad i korrekta sammanträdesrutiner. Därför aktar han sig för att falla en annan i talet. Å andra sidan kräver han att själv få tala ostört till punkt. Men så ordentligt går det förstås inte alltid till. Det förekommer också avbrott.

Man har studerat samtal mellan kvinnor och män och parternas tendens att avbryta varandra. Resultatet har växlat beroende på språksituationen. Huvudtendensen är den här: I formella språksituationer är det mannen som avbryter kvinnan mest. I informella språksituationer är man och kvinna tämligen jämbördiga när det gäller avbrott med en liten övervikt för mannen. Det här kan bero på att kvinnan där har befunnit sig i sina domäner, i hemmet, och att kontrahenterna varit gifta.

I det här fallet verkar avbrottet främst ha till syfte att ta ordet från den andra. Att göra så kan ses som en form av dominanshandling. Särskilt gäller det i formella situationer, då kravet på respekt för den andras rätt till ordet brukar vara starkare än i informella.

Men det finns också avbrott av ett annat slag. Vi möter det t.ex. när någon bekräftar eller kommenterar vad den andra säger genom att tala samtidigt men utan krav på att få behålla ordet. Då verkar syftet närmast vara att förstärka vad den andra säger, att ivrigt instämma i det. Här har alltså avbrottet snarare en stödjande än en störande funktion. Avbrott av den senare typen är särskilt vanliga i samtal mellan kvinnor.

Vill vi knyta retoriska reflektioner till de här observationerna, så kan det vara lämpligt att skilja mellan talarsituationen och t.ex. diskussioner och sammanträden.

I talarsituationen är problemet för talaren ofta att lyssnarna inte vågar avbryta honom. Och ändå vore det ofta välgörande med avbrott, med inslag av dialog. Därför kan det vara bra att organisera anföranden så att de inte blir så monologiska, utan att lyssnarna får chansen att komma in, att avbryta talaren med frågor och kommentarer. Det brukar öka intresset och utbytet. Det passar förstås bäst i mindre grupper men är möjligt också i större.

Ett sätt att få de här avbrotten är faktiskt att be om dem, att säga att man välkomnar inpass, ja att man tappar inspirationen utan dem. Ett annat är att ställa frågor till lyssnarna. Då inbjuder talaren både till svar och motfrågor.

Men alla avbrott är kanske inte lika välkomna. Vad ska en talare göra när han blir avbruten av häcklare?

I samtal och diskussioner riskerar man alltid att bli avbruten, i regel av en mer dominant deltagare. Ibland kan det ske i former som nästan liknar ett kommunikativt

övervåld. Så har många kvinnor fått uppleva hur en man har utnyttjat sin större röststyrka (eller sina svagare hämningar inför att tala mycket högt) för att överrösta dem.

Samtidigt måste deltagare i samtal och diskussioner ibland våga avbryta personer som brer ut sig alltför hänsynslöst. Att inte låta andra komma till tals genom att klamra sig fast vid ordet är också en form av övergrepp.

Stödsignaler

Liksom vi kan signalera att vi vill ta ordet från någon som talar, så kan vi göra det rakt motsatta: bekräfta att vi lyssnar och är villiga att fortsätta med det, genom uppmärksamma blickar, nickningar, jakanden o.d. Sådana beteenden brukar man kalla för stödsignaler. De är av stor betydelse för att den som talar ska känna att han har lyssnarna med sig.

Också här har man funnit skillnader mellan könen. Man har återigen sett på samspel mellan kvinnor och män i formella och informella situationer. I den formella språksituationen ger kvinnor mer stödsignaler. I den informella språksituationen är stödsignalerna lika mellan könen (Nordenstam?).

Vi väntar oss nog att Märta ger många vänliga stödsignaler när andra yttrar sig. Kanske bäddar de rentav för missförstånd och ger Planertz ett falskt intryck av att hon nickar instämmande till vad han säger fastän hon bara har visat att hon har hört på.

Vad lär vi oss retoriskt av det här?

För det första att både talare och lyssnare har ett ansvar för att ett muntligt anförande blir bra. Talaren ska naturligtvis göra sitt bästa. Men hon behöver uppmuntran från lyssnarna för att göra det. Det är kvinnorna ofta bäst på. Som talare har vi tänkt på det många gånger. Känner man sig osäker ser man gärna på någon dam i publiken. Det är där man kan få det uppmuntrande leendet och den lilla nicken, när herrarna sitter med korsade armar och mulna miner – för att karikera en smula.

För det andra ska vi notera att stödsignaler inte bara ska ses som ett sätt att underordna sig den som talar. Att ge stödsignaler är också ett sätt att utöva retorisk makt och kontroll. Man kan mycket väl komma in i ett sammanträde genom att ge energiska stödsignaler. Det ger en känsla av att man redan har yttrat sig och gör det lättare att sedan tala på riktigt.

Turlängd

Flera undersökningar visar att männen kvantitativt talar mer än kvinnorna i tvåkönade samtal (fast det modifieras en hel del av samtalsämnet, om samtalssituationen är privat eller offentlig etc).

I den formella språksituationen har mannen längre repliker än kvinnan. I den informella språksituationen har kvinnorna längre repliker än männen.

Så här kommenterade en av våra studenter saken för oss: "När män och kvinnor talar med varandra kan kvinnan ibland irritera sig på den långa tid mannen tar på sig. Som tjej tänker man: Det där skulle jag ha formulerat på några minuter, medan killen brer

ut sig i det oändliga.”

14. TALHANDLINGAR

Att kommunicera är ju att handla med och genom språket. Det som man då utför kallar språkforskarna för *talhandlingar*. De kan vara av en mängd olika slag.

Ett sätt att dela in talhandlingar är att ta fasta på arten av den relation som de förutsätter mellan talaren och motparten. Vi kan t.ex. skilja mellan dominant talhandlingar, som markerar en överordnad position hos talaren, och submissiva, som markerar en underordnad. Alla talhandlingar faller naturligtvis inte in i de här grupperna. Men vissa gör det.

Att ge order till någon är en dominant talhandling, och att kritisera någon är det också. Det är ju mycket vanligare att chefen kritiserar den anställde än vice versa, och när den anställde ändå gör det så ifrågasätter hon samtidigt chefens överläge. Men också att ge beröm kan vara en dominant handling. Det normala är att magistern berömmar eleven och föräldern barnet och inte tvärtom. Att be om ursäkt är däremot en submissiv talhandling (när chefen gör det så sänker hon sin position en smula), liksom i vissa fall att svara på en fråga (när man är utsatt för ett förhör t.ex.).

Eftersom talhandlingar är så direkta uttryck för våra sociala roller, kan vi vänta oss att finna samband mellan talhandlingar och kön. Det gör vi också. Det verkar som om dominant talhandlingar är mer typiska för män medan submissiva är vanligare bland kvinnor. Särskilt gäller det här i de två könen relationer till varandra.

I sin tur skulle det här förhållandet både spegla och befästa en bristande jämställdhet mellan könen, att de tenderar att inta olika positioner i en hierarkisk maktstruktur. Det är en fråga som vi ska återvända till längre fram. Här ska vi se på några typer av talhandlingar och deras samband med kön och en dominant eller en submissiv hållning.

15. KROPPSSPRÅK

20. DEN PATRIARKALA HÄRSKARORGANISATIONEN

Vilka följder får de här språkskillnaderna i arbetslivet? Ja, det beror på hur det ser ut på vår arbetsplats. Så här ser det ut hos oss, på Stockholms universitet.

Vi har en patriarkal härskarorganisation, enligt ekonomihistorikern Kerstin Norlander.

En sån organisation är

1. *hierarkisk*: makten är ojämnt fördelad på olika nivåer.

Man klättrar i organisationen genom

2. *tävlan* och konkurrens.

Och i denna tävlan är

3. *symboliskt våld* inte ett ovanligt medel. Det är inte sparkar och slag utan våldet yttrar sig i att man gör ned varandra på olika sätt. Ibland kan det lämna djupa spår efter sig.

De språkskillnader som vi har talat om tycks ge män ett övertag i tävlan i en hierarkisk organisation. Det är kanske inte så konstigt: vi har sett hur män tidigt tränas att hävda sig i såna sammanhang.

Vi ska peka på fyra former av symboliskt våld som män tar till mot kvinnor i arbetslivet.

FORTS

LITTERATUR

Einarsson & Hultman, Godmorgon pojkar och flickor. Liber 1988

Henley, Nancy M. & Cheri Kramarae, "Gender, Power, and Miscommunication". 'Miscommunication' and Problematic Talk. Coupland, Nichols et al (eds). London: Sage Production, 1991: 18-43.

Nordenstam, Kvinnlig och manlig samtalsstil. Institutionen för nordiska språk, Göteborgs universitet, 1987.

Tannen, Deborah. Du begriper ju ingenting. 1992. Orig.titel "You Just Don't Understand"

Thelander, K. Politikerspråk i könsperspektiv